

فهرست آثار چاپی غزالی

نوشته کامران فانی
پرتال جامع علوم انسانی
موسسه پژوهش‌های فلسفی، فقهی و مطالعات فرهنگی

امام محمد غزالی در عمر بالنسبة کوتاه خود- ۵۵ سال- آثار بسیاری پدید آورد که از نظر ابتکار و اصالت و تنوع و تأثیری که در آیندگان گذارد در جهان اسلام کم نظیر است. خود او در یکی از نامه‌های فارسیش می‌گوید که تا پنجاه و سه سالگی در علوم دین نزدیک هفتاد کتاب تصنیف کرده‌ام. محمدحسینی واسطی (متوفی ۷۷۶) در الطبقات العلیة فی مناقب الشافعیة تعداد آثار او را ۹۸ عنوان، سبکی (متوفی ۷۷۱) در طبقات الشافعیة ۵۸ عنوان، طاش کبری زاده (متوفی ۹۶۲) در مفتاح السعادة ۴۸ عنوان، زبیدی در اتحاف السادة (سال تألیف ۱۱۹۳) ۸۰ عنوان، مرحوم همائی در غزالی نامه ۱۵۱ عنوان، موريس بوییز M. Bouyges در

کتابشناسی غزالی (به زبان فرانسه) ۳۸۹ عنوان و عبدالرحمن بدوی در *مؤلفات الغزالی* ۴۵۷ عنوان ذکر کرده‌اند. البته بسیاری از این آثار، بویژه آنهایی که در فهرستها و کتابشناسیهای متأخر آمده، بی شک از غزالی نیست. پاره‌ای از آنها در واقع بخشهایی از یک کتابند که عنوانی تازه یافته‌اند، برخی عنوانهای مختلف یک اثر واحدند و بقیه هم قطعاً آثار مجعولند که دیگران به نام غزالی بر ساخته‌اند.

جستجو در آثار غزالی و کوشش در صحت انتساب این آثار به او از نیمه قرن نوزدهم آغاز شد. گوشه R. Gosche در رساله‌ای به زبان آلمانی به نام «درباره زندگی و آثار غزالی» (برلین، ۱۸۵۸م) از ۴۰ کتاب غزالی نام می‌برد و از اصالت آنها به تفصیل سخن می‌گوید. مکدونالد MacDonald در مقاله «زندگی غزالی» به زبان انگلیسی (مجله *انجمن شرقشناسی آمریکا*، ۱۸۹۹م) درباره برخی از آثار مشکوک و مجعول منسوب به غزالی تحقیق می‌کند و گردنر Gardner نیز در کتاب *آثار غزالی* (مدرس، ۱۹۱۹م) به ذکر تألیفات او می‌پردازد. اما نخستین محققى که مسأله تاریخ تألیف آثار مختلف غزالی و ترتیب آنها را مطرح می‌کند و به بحث می‌پردازد، لویی ماسینیون است که در کتاب *مجموعه متون منتشر نشده درباره تاریخ تصوف اسلامی* (پاریس، ۱۹۲۹م) زندگی غزالی را به چهار دوره تقسیم می‌کند و آثاری را که در هر دوره نوشته با ذکر تاریخ برمی‌شمرد. کار او را جورج حورانی در مقاله «ترتیب تاریخی آثار غزالی» (مجله *انجمن شرقشناسی آمریکا*، ۱۹۵۹م) دنبال می‌گیرد. بحث تفصیلی درباره آثار اصیل غزالی و ملاک تشخیص آنها از آثار مشکوک و مجعول منسوب به غزالی را آسین پالاسیوس Asin Palacios در کتاب *مفصلش به زبان اسپانیولی به نام روحانیت غزالی* (چهارجلد، مادرید، ۱۹۳۴-۱۹۴۱) آغاز می‌کند و مونتگمری وات در مقاله «صحت آثار منسوب به غزالی» (مجله *انجمن سلطنتی آسیایی*، ۱۹۵۲) با معیارهای تازه‌تری این بحث را ادامه می‌دهد.

نخستین کتابشناسی مفصل غزالی را موریس بویژ تدوین کرده است. کتابشناسی او پس از مرگش به همت میشل الار-محقق لبنانی- در ۱۹۵۹ منتشر می‌شود. دو سال بعد (۱۹۶۱) *مؤلفات الغزالی* تألیف عبدالرحمن بدوی انتشار می‌یابد. کتابشناسی بدوی مفصلترین و مهمترین اثری است که تاکنون درباره آثار غزالی به چاپ رسیده است. بدوی از ۴۵۷ عنوانی که در کتابشناسی خود ذکر می‌کند، ۷۲ اثر را قطعاً از غزالی می‌داند و بقیه را مشکوک و منحول و مجعول می‌خواند. البته در همین ۷۲ عنوان هم که مؤلف آنها را «کتب مقطوع بصره نسبتها الی الغزالی» می‌خواند، تشتت حکمفرماست. مثلاً در ذیل شماره ۶۷، کتاب

سَرِّالعالمین را آورده و آن را از آثار اصیل غزالی خوانده، و چند صفحه بعد ذیل شمارهٔ ۹۱ دوباره همین کتاب را جزء آثار مشکوک فهرست کرده است (قبلاً گلدتسیهر و مرحوم همائی انتساب این اثر را به غزالی با قطعیت رد کرده بودند). یا ذیل شمارهٔ ۳۰ يك نامهٔ کوتاه ۱۰ سطری از غزالی را به نقل از تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی جزء آثار اصیل غزالی آورده، ولی فضائل الانام (مجموعهٔ مکاتیب فارسی غزالی) را در اواخر کتاب ذیل شمارهٔ ۳۴۶ جزء آثار مجهول الهویة غزالی قلمداد کرده است! کتابشناسی بدوی که البته با تمام نواقص و اشتباهاتش کوششی ارزنده به شمار می‌رود، لازم است بویژه با توجه به نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران و نیز پژوهشهایی که در بیست و پنج سالهٔ اخیر پس از طبع این کتابشناسی دربارهٔ غزالی انجام گرفته، تصحیح و تکمیل شود.

اما آنچه نگارنده در این فهرست کوتاه تهیه کرده، صرفاً فهرستی از آثار چاپی عربی و فارسی غزالی است. در این فهرست ۵۸ عنوان به ترتیب الفبایی ذکر گردیده که ۴ عنوان آن که با ستاره (*) مشخص شده قطعاً از غزالی نیست. البته آثار اصیل غزالی منحصر به آنچه در این فهرست آمده نیست. آنچه در اینجا آمده است فقط آثاری از غزالی است که تاکنون به چاپ رسیده است. کوشیده‌ام تا آنجا که ممکن بوده این فهرست جامع باشد و مشخصات تمام یا اکثر چاپهای مختلف تک تک آثار غزالی را دربرگیرد. شك نیست که این فهرست کامل نیست و علت اصلی آن هم کمبود و نقص منابع و مراجع در کتابخانه‌های ایران است. در پایان به این نکتهٔ تأسف آور هم باید اشاره کنم که در مجموعهٔ ۸۰ کتابخانهٔ معتبر ایران (که فهرست ادغام شدهٔ کتابهای آنها اینک در کتابخانهٔ ملی ایران بر روی برگه مضبوط است) جمعاً حتی يك دهم آثار چاپی غزالی هم موجود نیست.

الف. مجموعه‌ها

- الجواهر الغوالی من رسائل الامام حجة الاسلام الغزالی. مصر، ۱۳۲۸ق = ۱۹۱۰م/مصر، ۱۳۴۳ق. [شامل: الأدب فی الدین؛ آیها الولد؛ فیصل التفرقة؛ القواعد العشرة؛ مشکوة الانوار؛ رسالة الطیر؛ الرسالة الوعظية.]
- الرسائل الفراندة. مقدمة محمد مصطفی ابوالعلاء. القاهرة، مكتبة الجندی، ۱۹۶۴م. [شامل: قواعد العقائد فی التوحید؛ الحکمة فی مخلوقات اللہ؛ روضة الطالبین و عمدة السالکین؛ معراج السالکین؛ خلاصة التصانيف فی التصوف.]
- فرائد اللآلی من رسائل الغزالی. مجموعة مشتملة علی: معراج السالکین؛ منهاج العارفين

وروضة الطالبين. قد تفضل محمد بخيت بتصحيحها. القاهرة، طبعه فرج اللوزكي الكردي بمطبعة السعادة، ١٣٤٣ق = ١٩٢٤/١٩٢٥م.

- القصور العوالي من رسائل الامام الغزالي. القاهرة، مكتبة الجندی، ١٩٦٤م. [شامل: القسطاس المستقيم؛ منهاج العارفين؛ الرسالة اللدنية؛ أيها الولد؛ فيصل التفرقة؛ مشكوة- الانوار؛ رسالة الطير؛ الرسالة الوعظية؛ الجام العوام؛ المضمون به على غير اهله؛ الاجوبة الغزالية في المسائل الاخروية.]

- القصور العوالي من رسائل الامام الغزالي. حققه و خرج احاديث به محمد مصطفى ابو العلاء. مصر، مكتبة الجندی، ١٩٧٠-١٩٧٣. ٤ جلد. [شامل، جلد ١: القسطاس المستقيم؛ منهاج العارفين؛ رسالة اللدنية؛ فيصل التفرقة؛ أيها الولد؛ جلد ٢: مشكوة الانوار؛ رسالة الطير؛ الرسالة الوعظية؛ الجام العوام؛ المضمون به على غير اهله؛ الاجوبة الغزالية؛ جلد ٣: الحكمة في مخلوقات الله؛ معراج السالكين؛ جلد ٤: روضة الطالبين وعمدة السالكين؛ قواعد العقائد؛ خلاصة التصانيف في التصوف ترجمها من الفارسية محمد امين الكردي.]

ب. آثار مفرد

- الأجوبة الغزالية في المسائل الاخروية ← المضمون به على اهله.

١. احياء علوم الدين. القاهرة، بولاق، ١٢٦٩ق، ١٢٧٩ق/لكهنو، سنكي، ١٢٨١ق = ١٨٦٤م/ القاهرة، بولاق، ١٢٨٢ق، ١٢٨٩ق/تهران، ١٢٩٣ق/ القاهرة، ١٣٠٣ق، ١٣٠٦ق، ١٣١٢ق، ١٣١٦ق، ١٣٢١ق/ استانبول، ١٣٢١ق/ القاهرة، المطبعة الشرقية، ١٣٢٦-١٣٢٧ق [٤ جلد در ٢ مجلد]/ القاهرة، ١٣٣٤، ١٣٤٦ق، ١٣٤٨ق، ١٣٥٢ق/ القاهرة، لجنة نشر الثقافة الاسلامية، ١٣٥٦-١٣٥٧ق [١٦ جزء] وبهامشه تخريج الحافظ العراقي وبذيله كتاب الاملاء في اشكالات الاحياء للامام الغزالي وكتاب تعريف الاحياء بفضائل الاحياء للشيخ العيدروس]/ القاهرة، ١٣٥٨ق [٤ جزء] ومعه المعنى عن حمل الاسفار في تخريج ما في الاحياء من الاخبار لعبد الرحيم بن الحسين العراقي وبالهامش تعريف الاحياء للشيخ العيدروس و الاملاء عن اشكالات الاحياء للغزالي و عوارف المعارف.

- ترجمة احياء علوم الدين. از مؤيدالدين محمد خوارزمي، به كوشش حسين خديوجم.

تهران، انتشارات بنياد فرهنگ، ١٣٥١-١٣٥٩ ش. ٨ جلد.

- اسرار الصلاة ومهماتهما من كتاب الاحياء. تحقيق موسى محمد علي، القاهرة، دار التراث

العربی، ۱۹۷۸ م.

S. Wilzer: Untersuchungen zu Ghazzalis Kitab [من كتاب الاحياء] -
al-Tauba. Der Islam, 1957

- المحبة والشوق والأنس والرضا. الربع الرابع من احياء. مصر، مصطفى البابی الحلبي،
۱۹۶۱ م.

گزیده ای از تلخیصها و شروحي که بر احیاء علوم الدین نوشته شده است:
- اتحاف السادة المتقين. محمد بن محمد المرتضى الزبيدي. فاس، ۱۳۰۱ ق، ۱۳ جلد/
القاهرة، ۱۳۱۱ ق، ۱۰ جلد.
- تهذيب احیاء علوم الدین. عبدالسلام هارون. القاهرة، دارسعد مصر، ۱۳۷۹ ق = ۱۹۶۰ م،
۲ جلد.

- صفوة الاحياء. محمود علی قراعه. القاهرة، ۱۹۳۵ م.
- عين العلم وزين الحلم في التوحيد والآداب الدينية. بيشابور، ۱۲۷۹ ق / و شرح ملا علی
قاری، استانبول، ۱۲۹۲ ق.
- لباب احیاء علوم الدین. لاحمد الغزالی. طبع علی هامش نزهة الناظرین عبدالملك
بن منیر، القاهرة، ۱۳۰۸ ق، ۱۳۲۸ ق.
- المحجة البيضاء في تهذيب الاحياء. مولی محسن الكاشانی. صححه وعلق عليه علی اكبر
غفاری. تهران، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش (چاپ دوم). ۸ جلد در ۴ مجلد. [چاپ
اول ۱۳۸۳ ق].

- المرشد الامين الى موعظة المؤمنين من احیاء علوم الدین. جمال الدين محمد بن محمد
القاسمی الدمشقی. ۲ جلد. القاهرة، ۱۳۳۱ ق، ۱۳۴۲ ق، ۱۳۴۸ ق / القاهرة، المكتبة
التجارية الكبرى، ۱۹۶۳ م.
- الملخص. احمد بن محمد بن قدامة المقدسی. طبع محمد احمد دهمان. دمشق، ۱۳۴۷ ق.
- منهاج القاصدين. ابو الفرج بن جوزی. طبع محمد احمد دهمان. دمشق، ۱۳۴۷ ق.

۲. الأدب في الدین. القاهرة، ۱۳۲۸ ق، ضمن الجواهر الفوالی ص ۶۳-۹۴ / حقه وعلق عليه

- عبدالله احمد ابوزينة. القاهرة، دار الشروق، ١٩٧٦/ المنقذ من الضلال ومع... الأدب في الدين. تقديم و تحقيق محمد مصطفى ابوالعلاء و محمد محمد جابر. مصر، مكتبة الجندي، ١٩٧٣.
٣. الاربعين في اصول الدين. مكة، ١٣٠٢ ق/ القاهرة، ١٣٢٨ ق/ القاهرة، المكتبة التجارية، بدون تاريخ/ علق عليه محمد محمد جابر. القاهرة، مكتبة الجندي، ١٩٦٤ م.
٤. الاقتصاد في الاعتقاد. اعتنى بتصحيحه مصطفى القباني دمشقي. مصر، المطبعة الادبية، ١٣٢٠ ق = ١٩٠٢ م/ على هامش الانسان الكامل عبدالكريم الجيلي. القاهرة، ١٣٢٧-١٣٢٨ ق/ مع المنقذ والمضنون و تربية الاولاد، بميتي، بدون تاريخ/ صححه و علّق عليه محيي الدين صبرى الكردي. القاهرة، مكتبة التجارية الكبرى، ١٣٤٤ ق/ عارضه باصوله و علق حواشيه و قدم له ابراهيم آكاه چوبوقچي و حسين آتاي. آنكارا، دانشگاه آنكارا، ١٩٦٢ م/ تقديم عادل العوا. بيروت، دار الامانة، ١٩٦٩ م/ القاهرة، محمد على صبيح، ١٩٧١ م/ حققه و خرج احاديث به محمد مصطفى ابوالعلاء. القاهرة، مكتبة الجندي، ١٩٧٢ م.
٥. الجام العوام عن علم الكلام. استانبول، ١٢٧٨ ق/ القاهرة، ١٣٠٣ ق، ١٣٠٥ ق/ مدرس، ١٣٠٦ ق/ القاهرة، ١٣٠٩ ق (همراه با المنقذ)، ١٣٢٨ ق، ١٣٥٠ ق = ١٩٣٢ م (بغاية محمد على عطية الكتبي)، القاهرة، ادارة الطباعة المنيرية، ١٣٥١ ق/ همچنين ضمن مجموعة القصور العوالي.
٦. الإملاء في [على] الاشكالات [مشكل] الاحياء. فاس، ١٣٠٢/ درذيل چايهاى مختلف احياء و نیز در هامش اتحاف السادة منتشر شده است.
٧. الاوافق. قد اطلع على اصل النسخة الخطية القديمة و صحح مشكلاتها محمود العالم الفلكي. مصر، مكتبة القاهرة، ١٩٧٣ م.
٨. آيها الولد. بتصحيح هامر بورگشتال. وين، ١٨٣٨ م، ١٨٤٢ م/ استانبول، ١٣٠٥ ق/ قازان، ١٩٠٥ م/ تصحيح متن و ترجمه انگليسي از جرج شرر G. Sherer. بيروت، مطبعة أمريكايي، ١٩٣٣ م/ اصل مع ترجمه فرنسية توفيق الصباغ. بيروت، اللجنة الدولية لترجمة الروائع، ١٩٥١، ١٩٥٩ م/ حققها و علق عليها عبدالله احمد ابوزينه. القاهرة، دار الشروق، ١٩٧٥ م/ همچنين در مجموعه هاى الجواهر العوالي و القصور العوالي چاپ شده/ نیز نگاه كنيد به فهرزندانامه.
٩. بداية الهداية [و تهذيب النفوس بالآداب الشرعية]. القاهرة، ١٢٧٧ ق/ القاهرة، بولاق،

۱۲۸۷ق، ۱۲۹۱ق/القاهرة، ۱۳۰۳/مع تعليقات لمحمدالنوى الجاوى، القاهرة، ۱۳۰۸، بولاق، ۱۳۰۹ق/لكهنو، ۱۸۹۳م/القاهرة، ۱۳۲۶ق/بمبئی، ۱۳۲۶ق/القاهرة، ۱۳۴۵ق، ۱۳۴۹ق، ۱۳۵۳ق/طبع و ترجمه توفیق الصباغ. بیروت، اللجنة الدولية لترجمة الروائع الانسانية، ۱۹۵۱م/حققه و علق عليه محمدالحجار. حلب، ۱۳۹۰= ۱۹۷۰م/منهاج العابدين ومعه الكشف والتبيين و بداية الهداية، قدم و خرج احاديث بها محمدمصطفى ابو العلاء. مصر، مكتبة الجندي، ۱۹۷۲م.

گزیده ای از تلخیصات و شروح:

- الكفاية. لعبدالقادر بن احمد الفقيه. القاهرة، ۱۲۹۶ق.

- مراقى العبودية. لمحمدالنوى الجاوى المكى. القاهرة، ۱۲۹۱ق، ۱۲۹۳ق، ۱۲۹۸ق، ۱۳۰۴ق، ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۷ق، ۱۳۰۸ق، ۱۳۲۷ق، ۱۳۴۵ق.

- التبرالمسبوك فى نصيحة الملوك ← نصيحة الملوك.

۱۰. تحفة الملوك. به كوشش محمدتقى دانش پژوه. مجله دانشكده ادبيات مشهد. سال اول، شماره ۳ و ۲، ۱۳۴۴ ش.

۱۱*. تفسير سورة يوسف/سر العالمين فى تفسير سورة يوسف. بمبئی، ۱۸۹۴م، تحت عنوان بحر المحبة و اسرار المودة/دهلى، ۱۹۰۰م، تحت عنوان احسن القصص/تهران، ۱۳۱۲ق (۱۶۴ ص).

۱۲. تهافت الفلاسفه. القاهرة، ۱۳۰۲ق/بمبئی، سنگى، ۱۳۰۴ق/القاهرة، ۱۳۱۹ق، ۱۳۲۰ق، ۱۳۲۱ق/حققه و وقف على طبعه موريس بويج [بويژ]، بيروت، ۱۹۲۷م؛ و اعيد طبعه مصدراً بدراسة لماجد فخرى. بيروت، المطبعة الكاثوليكية، ۱۹۶۲م/صححه سليمان دنيا، القاهرة، عيسى البابى الحلبي و دارالمعارف، ۱۳۶۶ق= ۱۹۴۷م: ۱۳۷۴ق= ۱۹۵۵م، ۱۹۵۸، ۱۹۶۱ و چاپهای متعدد ديگر.

- ترجمه فارسى تهافت الفلاسفه. على اصغر حلبى. تهران، مركز نشر دانشگاهى، ۱۳۶۱ش. چاپ دوم، كتابفروشى زوار، تهران، ۱۳۶۳.

۱۳*. جامع الحقايق بتجريد العلاتق. لكهنو، ۱۸۶۹م.

۱۴. جواهر القرآن [و درره]. مکه، ۱۳۰۲ق/بمبئی، ميرزا محمدملك الكتاب شيرازى، ۱۳۱۱ق/القاهرة، طبع فرج الله الكردى، ۱۳۲۰ق/تهران، ۱۳۲۵ق/القاهرة، ۱۳۲۹ق/القاهرة، المطبعة التجارية، ۱۳۵۲ق [اعتنى بتصحيحه و تحريره

احد الفضلاء] / بيروت، دار الآفاق الجديدة، ۱۹۷۷م.

- [ترجمه کهن فارسی آبه کوشش حسین خدیو جم. تهران، بنیاد علوم اسلامی، ۱۳۶۰ش [چاپ دوم].
 ۱۵. *الحکمة فی مخلوقات الله*. القاهرة، ۱۳۲۱ق / صححه سید محمد بدرالدین النعسانی الحلبي، مصر، ۱۳۲۶ق / القاهرة، ۱۹۵۰ / همچنین ضمن دو مجموعه الرسائل الفرائد و القصور العوالی چاپ شده است.

- خلاصة التصانيف في التصوف. ألفه باللغة الفارسية و ترجمها [؟] محمد امين الكردي. ضمن مجموعه الرسائل الفرائد والقصور العوالی چاپ شده و ظاهراً همان آیها الولد است که خود ترجمه عربی «فرزندنامه» است؟

۱۶. *الدرة الفاخرة فی كشف علوم الآخرة*. به تصحیح لئون گوتیه، ژنو، ۱۸۷۸م = Leon Gauthier, *La Perle Précieuse de Ghazali*, تجدید چاپ، لایپتزیگ، هاراسووتیز، ۱۹۲۵ / القاهرة، ۱۲۸۰ق، ۱۳۰۳ق، ۱۳۰۸ق، ۱۳۴۶ق / القاهرة، دارالکتب، مکتبه محمد علی صبیح، ۱۹۷۱م / آمستردام، Oriental press، ۱۹۷۴م.

۱۷. *الرد الجمیل لالهية عيسى بصريح الانجيل*. متن عربی و ترجمه فرانسه از اب روبر شدياق، با مقدمه لوئی ماسینیون. پاریس، انتشارات لرو، ۱۹۳۹م، *Réfutation excellente de la divinité de Jésus-Christ d'après les Evangiles*. traduit et commenté par Robert Chidiac, Preface de Louis Massignon. Paris, Leroux, 1939. متن عربی و ترجمه آلمانی از فون فرانتس الماریولمس، لیدن، بریل، ۱۹۶۶. Von, 1939. متن عربی و ترجمه آلمانی از فون فرانتس الماریولمس، لیدن، بریل، ۱۹۶۶. *Franz-Elmar Wilms. Leiden, Brill, 1966* / تحت عنوان: *الرد الجمیل لالهيات عيسى*. عيسى حلمی و عبدالعزیز عبدالحق، ۱۹۷۳.

۱۸. *الرد علی الاباحية = رد اباحیه*. متن و ترجمه از اوتو پرتسل، مونیخ، ۱۹۳۳م. Otto Pretzl, *Die Streitschrift des Ghazali Gegen die Ibahija*, in Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch historische Abteilung, 1933. Heft 7. Munchen, 1933.

- رساله الی ابی الفتح احمد بن سلامه ← *الرسالة الوعظية*.

- رساله تحقیق رؤیه الله تعالی فی المنام و رؤیه النبی (ص). بمبئی، ۱۲۸۳: این رساله بخشی از کتاب المضمون به علی غیراهله است.

۱۹. *الرسالة اللدنية*. ضمن مجموعه القصور العوالی چاپ شده است / همچنین در این کتاب: *کیمیاء السعادة و یلیها الرسالة اللدنية*. مصر، المکتبه المحمودیه التجاریه، ۱۹۴۴.

۲۰. رسالة الطّير. نشرها لويس شيخو ضمن مجموعة «رسائل القدماء الفلاسفة العرب»، بيروت، ۱۹۱۱م/همچنین در دو مجموعه: الجواهر الغوالي والقصور العوالي/به كوشش نصر الله پورجوادی. تهران، ۱۳۵۵ش/۱۳۹۶ق. انجمن فلسفه، [ذیل رسالة الطّير احمد غزالی]. / ترجمه محمدعلی مزده، گوهر، سال ۴، شماره ۷، مهر ۱۳۵۵ش. / به كوشش احمد مجاهد. [همراه آثار احمد غزالی]، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۸ش.
۲۱. رسالة في تعليم الاولاد [؟]. تونس، ۱۳۱۴ق.
۲۲. الرسالة القدسيّة في قواعد العقائد. تصحيح و ترجمه به آلمانی از ه. باوئر. هاله، ۱۹۱۲م. H. Bauer. die Dogmatik Al-Ghazali / ضمن الرسائل الفرائد والقصور العوالي / تصحيح متن و ترجمه انگلیسی از عبداللطيف طيباوى. لندن، لوزاك، ۱۹۶۵ [نخستين بار در دوره پنجم، شماره ۳ و ۴ مجله Islamic Quarterly چاپ شده: Al-Ghazali's Tract on Dogmatic Theology].
- این رساله را غزالی بعداً در «قواعد العقائد» کتاب احیاء علوم الدین عیناً مندرج کرد.
۲۳. الرسالة الوعظية. [همان «رسالة الى ابي الفتح احمد بن سلامة» است] ضمن مجموعه الجواهر الغوالي والقصور العوالي چاپ شده.
۲۴. روضة الطالبين وعمدة السالكين. ضمن مجموعه های الرسائل الفرائد، القصور العوالي و فرائد الآلی چاپ شده / طبعت هذه النسخة على اصل قديم ومصحح بخطوط العلماء يرجع تاريخ كتابته الى نحو سبعمائة سنة و صححها محمد بيخيت. بيروت، دار النهضة الحديثة، ۱۹۶۱م، ۱۹۶۶م.
۲۵. زاد آخرت [در مواظب]. هند، ۱۲۶۸ق، ۱۲۹۷ق.
- *۲۶. سر العالمين وكشف مافي الدارين. القاهرة، ۱۳۰۴ق / تهران، مطبعة ميرزا حبيب الله و محمدتقي، خط محمد باقر موسى اصفهاني، ۱۳۰۵ق / القاهرة، ۱۳۲۴، ۱۳۲۷ / بمبئي، ۱۳۱۴ق / النجف، مطبعة النعمان، مكتبة الثقافة الدينية، ۱۹۶۵م.
۲۷. شفاء الغليل [في بيان الشبه والمحيل ومسالك التعليل]. تحقيق حمد الكبيسي. بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۳۹۰ق = ۱۹۷۱م.
۲۸. فاتحة العلوم. طبع محمد بدر النعساني. القاهرة، ۱۳۲۲ق، ۱۳۳۹ق.
۲۹. فرزندانم. [در فضائل الانام] (مكاتب غزالی به تصحيح عباس اقبال)، ص ۹۱-۱۱۲ به چاپ رسیده است. أيها الولد ترجمه عربی آن است.
۳۰. فضائح الباطنية. حققه و قدم له عبدالرحمن بدوي. القاهرة، الدار القومية للطباعة والنشر،

١٣٨٣ق=١٩٦٤م/ قبلاً نیز تحت عنوان: المستظهرى فى الرد على الباطنية، به تصحيح و با مقدمه مفصل گلدتسيهر به چاپ رسیده بود: ليدن، بريل، ١٩١٦م. Ignatius Goldziher: Streitschrift des Gazali Gegen die Bätinija-Sekt Brill, Leiden, 1916.

٣١. فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام. اكبر آباد، ١٣١٠ق/ به اهتمام سيداحمدمنشى فضل الدين كشميرى، لاهور، ١٨٩٩م/ با مقدمه و حواشى و تصحيح مؤيد ثابتى. تهران، ١٣٣٣ ش/ مكاتيب فارسى غزالى به نام فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام، به تصحيح و اهتمام عباس اقبال آشتياني، تهران، ابن سينا، ١٣٣٣ ش [چاپ دوم: امير كبير، ١٣٦٣ ش] / ترجمها عن الفارسية مع شروح و تعاليق نورالدين آل على. تونس، الدارالتونسية، للنشر، ١٩٧٢م.

٣٢. فيصل التفرقة بين الاسلام و التزندق. اعتنى بطبعه و تصحيحه مصطفى القباني الدمشقى. مصر، مطبعة الترقى، ١٣١٩ق=١٩٠١م، القاهرة، ١٣٢٨/ بمبئى، سنكى، ١٢٨٣ق [ضمن رسائل طبعها قاضى ابراهيم] / با مقدمه و يكتور شلحت. بيروت، ١٩٥٩م/ تحقيق سليمان دنيا. القاهرة، عيسى البابى الحلبي، ١٣٨١ق=١٩٦١م/ ضمن مجموعه هاى الجواهر الغوالى و القصور العوالى.

٣٣. القانون الكلى فى التأويل. به تصحيح كاساس اى مانريكه. ايسالا (سوند)، ١٩٣٧، A.J. Casas y Manrique.

٣٤. القسطاس المستقيم. مصر، مطبعة الترقى، ١٣١٨ق=١٩٠٠م/ القاهرة، ١٣٥٣ق [ضمن مجموعه الجواهر الغوالى] و نیز ضمن مجموعه القصور العوالى / قدم له و ذيله و اعاد تحقيقه استناداً الى مخطوطى الاسكوريال و قسطنونى، فيكتور شلحت اليسوعى. بيروت، مطبعة الكاثوليكية، ١٩٥٩م/ القاهرة، سلسلة الثقافة الاسلامية، ١٩٦٢م.

٣٥. قصيدة قل لإخوان. به كوشش J. Pedersen در Le Monde Orientale, XXV, 230-249 همجين نگاه كنيد به معارج القدس...

٣٦. القواعد العشرة. ضمن مجموعه الجواهر الغوالى (قاهره، ١٣٢٨ق، ص ٥٢٥-٥٣٥) چاپ شده است / المنقذ من الضلال و معه كيمياء السعادة و القواعد العشرة و الأدب فى الدين. تقديم و تحقيق محمد مصطفى ابوالعلاء و محمد محمد جابر. مصر، مكتبة الجندى، ١٩٧٣م.

- قواعد العقائد ← رسالة القدسية

۳۷. الكشف والتبیین فی غرور الخلق أجمعین. در هامش تنبیه المغرورین شعرانی [قاهره، ۱۳۴۰ ق] / همچنین در ضمن: منهاج العابدین و معه الكشف والتبیین و بداية الهداية. قدم و خرج احاديث بها محمد مصطفی ابو العلاء. مصر، مكتبة الجندی، ۱۹۷۲ / راجع آیاته و خرج احاديثه احمد حسين كعكو. حلب، المطبعة العربية، ۱۹۷۳ م.
۳۸. كيميای سعادت. ايران، ۱۲۵۳ ق / لكهنو، ۱۲۷۹ ق، ۱۲۸۲ ق، ۱۲۸۸ ق، ۱۲۹۱ ق / بمبئی، ۱۳۰۰ ق (به خط ميرزا حبيب الله شیرازی)، ۱۳۲۱ ق، مطبعة كريمی / تهران، ۱۳۱۵ ق، ۱۳۲۰ ق / لكهنو، به اهتمام بابومنو هلال بهارگو سپرنتندنت، ۱۳۳۳ ق / تهران، ۱۳۳۷ ق (به خط مرتضی حسینی برغانی) / به تصحيح احمد آرام، تهران، كتابفروشی مرکزی، ۱۳۱۹ ش / بمبئی، علی بهائی شرفعلی، ۱۹۵۰ م / به تصحيح حسين خدیو جم. جلد اول. تهران، جیبی، ۱۳۵۴؛ به كوشش حسين خدیو جم. دو جلد. تهران، مركز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ ش.
- ترجمه عربی: كيمياء السعادة و يليها الرسالة اللدنية. مصر، المكتبة المحمودية التجارية، ۱۹۵۵ / المنقذ... و معه كيمياء السعادة ... تقديم و تحقيق محمد مصطفی ابو العلاء و محمد محمد جابر. مصر، مكتبة الجندی، ۱۹۷۳ م.
۳۹. محك النظر في المنطق. صححه محمد بدر الدين ابی فراس النعسانی و مصطفى القباني الدمشقي. بيروت، دار النهفته الحديثة، ۱۹۶۶ م.
۴۰. مدخل السلوك الى منازل الملوك. حققه وعلق عليه محمد رياض المالح، با شراف محمد سعيد البرهانی و احمد نصيب المحاميد. دمشق، مطبعة العلم، ۱۹۶۵ م.
- المرشد الامين الى موعظة المؤمنين ← احياء علوم الدين.
۴۱. المستصفي من علم الأصول. و بذيله فواتح الرحموت بشرح مسلم الثبوت في اصول الفقه لمحبه الله بن عبد الشكور. طبع بمعرفة فرج الله زكي. القاهرة، بولاق، المطبعة الاميرية، ۱۳۲۲-۱۳۲۴ ق / القاهرة، المطبعة التجارية، ۱۳۵۶ ق / بغداد، مكتبة المثنى، ۱۹۷۰ م.
- المستظهرى في الرد على الباطنية ← فضائح الباطنية.
۴۲. مشكوة الانوار. القاهرة، ۱۳۲۳ ق، ۱۳۲۵ ق، ۱۳۵۳ ق (ضمن مجموعة الجواهر الغوالي) / حلب، ۱۹۲۲ م / حقق و قدم لها ابو العلاء عفيفي. القاهرة، الدار القومية للطباعة والنشر، ۱۹۶۶ م.
- ترجمه فارسی: از برهان الدين حمدی. تبریز، اداره كل آموزش و پرورش. ۱۳۵۱ ش. / ترجمه زين الدين كيايى نژاد، تهران، ۱۳۶۳ ش [به ضمیمه متن عربی].

٤٣. المضمون به على اهله [= المضمون الصغير = الأجوبة الغزالية في المسائل الاخروية].
در هامش الانسان الكامل عبدالكريم جيلي، قاهره، ١٣٢٨ق/ همچنين در مجموعه
القصور العوالي/ همچنين همراه با المنقذ، قاهره، ١٣٠٩ق.
٤٤. المضمون به على غيراهله. [= المضمون الكبير]. القاهرة، ١٣٠٣ق، ١٣٠٩ق/ درهامش
الانسان الكامل عبدالكريم جيلي، قاهره، ١٣٢٨ق/ شرح: لعبدالله بسن عبدالمجيد
العبيدى. القاهرة، ١٩١٣م.
٤٥. معارج القدس فى مدارج معرفة النفس وتليها القصيدة الهائية و القصيدة التانيه. طبع
محيى الدين صبرى الكردى. القاهرة، مطبعة السعادة، ١٣٤٦ق= ١٩٢٧م/ القاهرة،
المكتبة التجارية الكبرى، ١٩٦٣م.
٤٦. المعارف العقلية ولباب الحكمة الالهية. داريو كابانلاس: «يك رساله منتشر نشده غزالي»
مجلة اندلس، XXI (مادريد، ١٩٥٦)، متن عربى، ص ٤٧-٥٢/ حقيقه و قدم له عبدالكريم
عثمان. دمشق، دار الفكر، ١٣٨٣ق= ١٩٦٣م.
٤٧. معراج السالكين. طبع فرج الله زكى الكردى. القاهرة، ١٣٤٣ق [همراه با منهاج العارفين
وروضة الطالبين] / القاهرة، سلسلة الثقافة الاسلامية، ١٩٦٤م/ همچنين در مجموعه هاى
الرسائل الفراند، فراند اللآلى والقصور العوالي.
٤٨. معيار العلم فى المنطق. طبع محيى الدين صبرى الكردى. القاهرة، ١٣٢٩ق= ١٩٢٧م/
تحقيق سليمان دنيا. القاهرة، دار المعارف، ١٣٧٩ق= ١٩٦٠م/ اشرف على طبعه و تحقيقه
حسين شراره. بيروت، دار الاندلس، ١٩٦٤م.
٤٩. مقاصد الفلاسفة. تصحيح Von G. Beer. ليدن، ١٨٨٨م (فقط منطق) / طبع محيى الدين
صبرى الكردى، القاهرة، ١٣٣١ق / تحقيق سليمان دنيا. القاهرة، دار المعارف، ١٩٦١م.
- ترجمه فارسى از دكتور محمد خزائلى. تهران، اميركبير، ١٣٣٨ ش.
٥٠. المقصد الأسنى فى شرح اسماء الله الحسنى. القاهرة، ١٣٢٢ق، ١٣٢٤ق / حقيقه و قدم له
فضله شحاده. بيروت، دار المشرق، ١٩٦٨م، ١٩٧١م.
- مكاتيب فارسى ← فضائل الانام.
- ٥١*. مكاشفة القلوب المقرب الى حضرة علام الغيوب: المختصر من المكاشفة الكبرى
للغزالي. بولاق، ١٣٠٠ق/ القاهرة، ١٣٣٣ق/ القاهرة، مصطفى البابى الحلبي، ١٣٧١ق
= ١٩٥٢م/ القاهرة، عبدالحميد احمد حنفى، ١٩٥٦م/ مصر، مطبعة محمد عاطف، ١٩٥٢.
٥٢. المنخول من تعليقات الأصول. حقيقه و خرج نصه وعلق عليه محمد حسين هيتو. دمشق،

۱۹۷۰م.

۵۳. المنقذ من الضلال. نخبستین چاپ آن با ترجمه فرانسه به کوشش اشمولدر انجام گرفت: پاریس، ۱۸۴۲م. Schmölder: *Essai sur les écoles Philosophiques chez les Arabes*, p.1-64. / استانبول، ۱۲۸۶ق، ۱۲۸۷ق، ۱۲۸۹ق، ۱۲۹۳ق، ۱۳۰۳ق / القاهرة، ۱۳۰۳ق، ۱۳۰۹ق (با الجام العوام والمضنون الصغیر)، ۱۳۱۶ق، ۱۳۲۸ق (درهامش الانسان الكامل) / تحقیق و تقدیم جمیل صلیبا و کامل عیاد. دمشق، ۱۹۳۴ [این ویرایش مرتباً تجدید چاپ شده است] / حقه و علق علیه عبدالحلیم محمود، القاهرة، مکتبه الانجلوالمصریه، ۱۹۵۵ / تصحیح و ترجمه فرانسه فریدجبر. یونسکو، ۱۹۵۹ / تعلیق و تصحیح رشید احمد الجاندهری. لاهور، هیئة الاوقاف بحکومة البنجاب، ۱۹۷۱ / المنقذ... ومعه کیمیا السعادة والقواعد العشرة والأدب فی الدین. تقدیم و تحقیق و تعلیق محمد مصطفی ابوالعلاء و محمد محمد جابر. مصر، مکتبه الجندی، ۱۹۷۳م.

- ترجمه های فارسی: غزالی با شما سخن می گوید [؟]. به تصحیح و مقدمه [و ترجمه ؟] مدرس گیلانی. تهران، انجمن تبلیغات اسلامی، ۱۳۲۲ش و تهران، عطائی، ۱۳۴۱ش و ۱۳۵۰ش / اعترافات غزالی. ترجمه زین الدین کیائی نژاد. تهران، ۱۳۲۵ش / راهنمای گمراهان. ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران، محمدی، ۱۳۴۸ش / شك و شناخت. ترجمه صادق آئینه‌وند. تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰ش.

- منشور نصیحتها ← فرزندانامه

۵۴. منهاج العابدین. القاهرة، ۱۲۸۸ق، ۱۲۹۱ق، ۱۳۰۵ق [درهامش البداية]، ۱۳۰۶ق، ۱۳۱۳ق، ۱۳۱۶ق، ۱۳۲۲ق، ۱۳۲۷ق، ۱۳۳۷ق [درهامش البداية] / تلخیص: المذاكرة مع الاخوان لعبدالله الحدادی، القاهرة، ۱۳۱۹؛ تنبیه الفافلین، زینی دحلان، القاهرة، ۱۲۹۸ق؛ سراج السالکین علی منهاج العابدین، لمحمد عبدالحق شاه محمد، مصر، ۱۳۳۱ق / منهاج العابدین ومعه الكشف والتبیین و بداية الهدایة. قدم و خرج احادیث بها محمد مصطفی ابوالعلاء الشهیر بحامه. مصر، مکتبه الجندی، ۱۹۷۲م.

- ترجمه فارسی: بمبئی، بدون تاریخ / لاهور، سنگی، ۱۲۹۴ق / ترجمه عمر بن - عبدالجبار سعدی. تصحیح احمد شریعتی. تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۹ش.

۵۵. منهاج العارفين. طبع فرج اللدزکی الکردی. القاهرة، مطبعة السعادة، ۱۳۴۳ق [ضمن مجموعه فرائد الآلی] / همچنین نگاه کنید به القصور العوالی.

- منهاج القاصدين ← احياء علوم الدين.

٥٦. ميزان العمل. القاهرة، مطبعة كردستان العلمية، ١٣٢٨ق/ القاهرة، المطبعة العربية، ١٣٢٢ق/ حقيقه و قدم له سليمان دنيا. القاهرة، دارالمعارف، ١٩٦٤م/ مصر، مكتبة ومطبعة محمد علي صبيح، ١٩٦٣.

٥٧. نصيحة الملوك. بتصحيح جلال الدين هماني. تهران، مجلس، ١٣١٥-١٣١٧ش/ ويرایش دوم: تهران، انجمن آثار ملی، ١٣٥١ش.

- ترجمه عربی: التبر المسبوك فى نصيحة الملوك، از صفی الدین ابوالحسن علی بن- مبارک اربلی (نیمه دوم سده ٦). القاهرة، ١٢٧٧ق/ درهامش سراج الملوك طرطوشی، القاهرة، ١٣٠٦ق، ١٣١٩ق/ القاهرة، مطبعة المؤيد والآداب، ١٣١٧ق/ عربیه عن الفارسیة الی العربية احد تلامذته. القاهرة، مكتبة الكليات الازهرية، ١٩٦٨م/ استاد هماني تعريبي تازہ از نصيحة الملوك را که در قرن هشتم انجام گرفته در ويرایش دوم نصيحة الملوك (تهران، ١٣٥١ش) ص ٣٨١-٤٣٤ برای نخستین بار به چاپ رسانده اند.

٥٨. الوجيز [كتاب الوجيز فى فقه مذهب الامام الشافعى] وقد تضمن ايضا بيان مذهب الامام مالك و ابى حنيفة والمزنى. القاهرة، مطبعة خوش قدم، ١٣١٧ق= ١٩٠٠م، ٢ جلد/ و مختصر آن تحت عنوان: الروضة يا روضة الطالبين للنووى. دهلى، ١٣٠٧ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی